Lidia Tobiasz*

Synagogi Rzeszowa. Część 1. Synagoga Staromiejska

Rzeszow synagogues. Part 1. Old Town Synagogue

Słowa kluczowe: Rzeszów, społeczność żydowska, synagoga Staromiejska

Key words: Rzeszow, Jewish community, Old Town Synagogue

WPROWADZENIE

Nieprzerwana, prawie osiemsetletnia obecność społeczności żydowskich na ziemiach polskich stanowiła istotną składową polskiej kultury, polityki, gospodarki i życia codziennego. Dorobek Żydów mieszkających na ziemiach Rzeczypospolitej stanowi, mimo ogromnych strat wojennych, niezwykłe zjawisko w skali całego świata.

Żydzi docierali na ziemie polskie, zanim powstało państwo Mieszka I. Byli to kupcy prowadzący handel na szlaku między Europą Zachodnią a państwem chazarskim. Antyżydowskie nastroje w zachodniej części naszego kontynentu w czasie wojen krzyżowych spowodowały emigrację żydowskich kupców i rzemieślników. Przybywali oni również do Polski, zwłaszcza z Czech i Niemiec. Wieki XIII i XIV to na obszarze dzisiejszej Polski okres intensywnej budowy miast. Przybierające na sile prześladowania Żydów w państwach Zachodniej Europy wywoływały kolejne fale emigracji do Polski, tym bardziej, że jej ówcześni władcy chętnie widzieli kolonistów innych narodowości, którzy mogli zapewnić zakładanym miastom szybki rozwój gospodarczy. W celu uregulowania sytuacji prawnej Żydów i zapewnienia im bezpiecznego pobytu w swoim państwie Bolesław Pobożny wydał w 1264 roku przywilej kaliski, zgodnie z którym Żydzi podlegali bezpośrednio jurysdykcji książęcej, a podatki wnosili bezpośrednio do skarbu książęcego. Przywilej gwarantował im prawo do han-

INTRODUCTION

Uninterrupted, almost eight-hundred-year long presence of Jewish communities in Polish territories was a vital component of Polish culture, politics, economy and everyday life. Achievements of Jews inhabiting the lands of the Polish Republic constitute, despite enormous wartime losses – a unique phenomenon on a global scale.

Jews reached Polish lands before Duke Mieszko I established his state. They were merchants conducting their commercial activities along the route between Western Europe and the Khazar Khaganate. Anti-Jewish attitudes in the western part of our continent during the crusades triggered emigration of Jewish merchants and craftsmen. They also arrived in Poland, especially from Bohemia and Germany. The 13th and 14th centuries were the period of intensive town building in the lands of present-day Poland. Persecution of Jews, taking on alarming proportions in western European countries, resulted in new waves of immigrants arriving in Poland, the more so as at the time its rulers eagerly welcomed foreign colonists who could ensure a speedy economic growth of the newly founded towns and cities. In order to regulate the legal situation of the Jews and to ensure their safe stay in his country Duke Bolesław Pobożny (the Pious) issued the Statute of Kalisz in 1264, in accordance to which Jews came directly under the ducal jurisdiction,

* mgr inż. arch.

Cytowanie / Citation: Tobiasz L. Rzeszow synagogues. Part 1. Old Town Synagogue. Wiadomosci Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation 2017;51:72-85

Otrzymano / Received: 03.02.2017 • Zaakceptowano / Accepted: 05.03.2017 **doi:10.17425/WK51RZESZOW**

Praca dopuszczona do druku po recenzjach *Article accepted for publishing after reviews*

dlu, pośrednictwa i prowadzenia operacji kredytowych, bezpieczeństwo życia i mienia oraz swobodę praktyk religijnych.

Od końca XIV wieku sytuacja Żydów w Europie Zachodniej ulegała dalszemu, gwałtownemu pogorszeniu, a pogromy i rugi trwały nadal. Na przełomie XV i XVI wieku przestała istnieć większość gmin żydowskich w krajach Europy Zachodniej. Kres niemal całej społeczności żydowskiej na Śląsku nastąpił w połowie XV wieku, gdy do Wrocławia przybył franciszkański kaznodzieja Jan Kapistran. Głoszone przez niego antyżydowskie kazania spowodowały wygnanie Żydów z miast Śląska. Wzrastający sprzeciw chrześcijańskich rzemieślników i kupców wobec żydowskiej konkurencji powodował w części miast usuwanie Żydów poza obręb murów miejskich. Władze tych miast wystarały się o przywilej *de non tolerandis Judaeis* (łac. przywilej nieakceptowania Żydów) – zakazujący Żydom zamieszkania w mieście, którego dotyczył dokument i posiadania w nim nieruchomości, oraz zabraniający im wstępu do miasta z wyjątkiem określonych dni. Spowodowało to bezpośrednie przesuniecie się osadnictwa żydowskiego na tereny wschodnie Rzeczypospolitej, na ziemie ruskie Korony oraz do zachodnich województw Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Pierwsza wzmianka o Rzeszowie pochodzi z roku 1354. Przyjmuje się, że Żydzi zamieszkali w mieście już w początkach XVI w. Prawdopodobnie gmina powstała w wyniku napływu Żydów z pobliskiego Przemyśla. Pierwsza informacja na temat osadnictwa żydowskiego w Rzeszowie pochodzi z roku 1550[1]. Potwierdzeniem tego faktu są odnalezione w okresie międzywojennym na terenie starego cmentarza żydowskiego macewy, tj. tablice nagrobne z 1553 i 1586 roku[2].

Wraz z udzieleniem Żydom pozwolenia na osiedlanie się w mieście wskazywano im jednocześnie miejsce pod budowę domów oraz innych obiektów związanych z kultem czy potrzebami wynikającymi z organizacji gminy. Najczęściej były to tereny na skraju miasta, w sąsiedztwie murów miejskich, daleko od kościoła (zazwyczaj po przeciwległej stronie rynku aniżeli kościół katolicki). Ośrodkami życia religijnego i społecznego były synagogi[3].

W XV–XVII wieku, gdy w Europie Zachodniej budownictwo synagog zamarło, a wiele już istniejących zostało zburzonych lub zmieniło swoje przeznaczenie, w Polsce nastąpił jego wspaniały rozkwit. W architekturze synagog polskich powstałych w wiekach XVI–XVIII znalazły swój wyraz potrzeby religijne Żydów aszkenazyjskich. Formy zewnętrzne, jakie nadawali im budowniczowie chrześcijańscy, były związane z ówczesną architekturą polskich miast. Na listach rzemiosł uprawianych przez Żydów w XVII–XVII i połowie XIX wieku było kilkadziesiąt różnych zawodów, ale nie było budowlańców. Dlatego synagogi budowali budowniczowie z Polski, na zamówienie społeczności żydowskich. Był to przykład przenikania się kultur, połączenie żydowskiej myśli religijnej z polską sztuką budowlaną.

and paid their taxes directly to the ducal treasury. The privilege guaranteed their right to trade, to act as middlemen and to carry out credit operations, safety of their life and property, as well as freedom of religious practices.

Since the end of the 14th century the situation of Jews in Western Europe was still rapidly deteriorating, and massacres and land clearances continued. At the turn of the 15th and 16th century the majority of Jewish communities in Western European countries ceased to exist. The end of almost all Jewish community in Silesia came in the mid-15th century when a Franciscan preacher Jan Kapistran arrived in Wrocław. His anti-Jewish sermons led to expelling Jews from cities in Silesia. The increasing opposition of Christian artisans and merchants against Jewish competition in some cities resulted in moving Jews outside city walls. Authorities in those towns obtained the *de non tolerandis Judaeis* privilege (Lat. privilege of non-tolerance towards Jews) – prohibiting Jews to live in the city the document referred to or to possess property in it, as well as to enter the city apart from specified days. That resulted in a direct shift of Jewish settlement to the eastern reaches of the Polish Kingdom, to the Ruthenian lands of the Crown and to western voivodeships of the Grand Duchy of Lithuania.

The first mention of Rzeszow dates back to 1354. It is assumed, that Jews came to live in the city already at the beginning of the 16th c. The community might have been established as a result of the inflow of Jews from nearby Przemyśl. The first information concerning Jewish settlement in Rzeszow dates back to the year 1550[1]. The fact was confirmed by matzevah i.e. headstones from 1553 and 1586 found in the area of the old Jewish cemetery during the interwar period[2].

While Jews were permitted to settle in cities, they were also indicated sites where their houses could be built as well as other objects associated with religious cult or needs resulting from the community organisation. Most often they were areas on the outskirts of the city, close to the city walls and far from the church (usually on the opposite side of the main square to a Catholic church). Synagogues were centres of religious and social life[3].

In the 15th to 17th century, when synagogue building in Western Europe practically died out, and many of the existing ones were destroyed or changed their function, it flourished in Poland. The architecture of Polish synagogues built during the 16th–18th century expressed religious needs of Ashkenazi Jews. External forms they were given by their Christian builders were related to the architecture of Polish cities and towns at the time. Lists of crafts practised by Jews in the 17th–18th and until the mid-19th century included several dozen various professions, but not builders. Therefore synagogues were built by master builders from Poland commissioned by Jewish communities. It was an example of merging cultures, a combination of Jewish religious thought with Polish construction art.

W 1588 roku mieszkało w Rzeszowie 6 rodzin żydowskich. W 1592 roku posiadali 6 domów, a ich społeczność liczyła około 100 osób. W 1599 roku Mikołaj Spytko Ligęza ograniczył osiedlanie się Żydów na Starym Mieście do siedmiu domów, pozwalając jednocześnie na osadnictwo na terenach Nowego Miasta. Żydzi zamieszkiwali zatem w miejscu wyznaczonym przez właściciela miasta Rzeszowa. W 1706 roku wolno było Żydom mieć na Nowym Mieście 40 domów. Nowa dzielnica, usytuowana na północny wschód od Starego Miasta, została zaplanowana według założeń renesansowych, jakie powszechnie w tym czasie praktykowano w Małopolsce. Zespół rzeszowski został uformowany jako regularna i modułowa struktura architektoniczna z prawie kwadratowym rynkiem o wymiarach 100 × 120 m (obecny Plac Wolności to dawny Rynek Nowomiejski), przeciętym krzyżowym układem dróg wychodzących ze środków każdej pierzei i symetrycznym układem zabudowań o charakterze mieszkalno-rzemieślniczo-handlowym. Była to dzielnica o charakterze obronnym, zlokalizowana w granicach dzisiejszych ulic Gałęzowskiego, Kolejowej części Piłsudskiego i Batorego[4].

Znaczną część mieszkańców rzeszowskiego Nowego Miasta stanowiła ludność żydowska, nie było to jednak, jak często można przeczytać, miasto czysto żydowskie. Właściwa dzielnica żydowska wykrystalizowała się między Starym i Nowym Miastem. Była to dzielnica z oddzielnym rynkiem, przy którym w 1728 roku Żydzi mieli 16 domów. W jej centrum znalazły się dwie synagogi.

Obok możliwości finansowych gminy wpływ na wygląd i wielkość wznoszonych bożnic miały zarówno władze państwowe, jak i kościelne. Żydzi mieli obowiązek uzyskiwania zezwoleń biskupich na ich budowę. W zezwoleniach wydawanych ze strony Kościoła widoczne było dążenie do ograniczenia wielkości bożnic. Zewnętrzna forma architektoniczna synagogi miała być jak najskromniejsza. Budynek nie mógł przewyższać kościołów, dlatego synagogi pozbawiono wież i zwykle poziom ich podłogi był poniżej otaczającego terenu. Natomiast na ziemiach wschodnich, w wielowyznaniowych i wielonarodowych miastach prywatnych, ograniczenia ze strony Kościoła nie były aż tak widoczne. Stąd synagogi wzniesione w Rzeszowie odznaczały się znaczną wielkością i monumentalnością, stanowiąc ważny akcent architektoniczny w panoramie miasta.

Społeczność żydowska w miarę upływu lat była na obszarze Rzeszowa coraz liczniejsza i na początku XIX wieku osiągnęła blisko 80% mieszkańców miasta. W 1818 roku w Rzeszowie na 4604 mieszkańców przypadało 3575 Żydów (77,7%). Proporcje te ulegały znacznym wahaniom, np. w 1938 roku na 38 279 mieszkańców było 13 100 Żydów (34%)[5].

HISTORIA OBIEKTU

Synagoga Staromiejska w Rzeszowie, przy ul. Bożniczej 4, zwana jest także „małą synagogą" lub „starą szkołą". Dokładna data powstania obiektu nie jest znana. Przyjmuje się, że pierwsza bożnica murowana wznie-

In 1588, 6 Jewish families lived in Rzeszow. In 1592 they owned 6 houses and their community numbered about 100 people. In 1599 Mikołaj Spytko Ligęza restricted Jewish settlement in the Old Town to seven houses, at the same time allowing settlement in the New Town area. Therefore Jews inhabited places indicated by the owner of the city of Rzeszow. In 1706 Jews were allowed to possess 40 houses in the New Town. The new district, situated to the north east of the Old Town, was planned according to Renaissance principles that were commonly applied in Lesser Poland at the time. The Rzeszow complex was formed as a regular and module architectonic structure with an almost square main square measuring 100 by 120 m (current Wolności Square is the former New Town Square), criss-crossed by streets running out from the middle of each frontage and a symmetrical layout of residential-crafts-commercial buildings. It was a defensive quarter, located between the present-day Gałęzowskiego and Kolejowa Street, and a section of Piłsudskiego and Batorego Streets[4].

Although Jews constituted a significant part of the population of the New Town in Rzeszow, it was not – as can be often read – a purely Jewish city. The proper Jewish quarter crystallised between the Old and New Town. It was a district with a separate main square around which Jews possessed 16 houses in 1728. In the centre of the quarter there were two synagogues.

Besides financial abilities of the community, both state and church authorities influenced the appearance and size of erected temples. Jews were obliged to obtain a bishop's permission in order to build them. Permits issued by the Church clearly indicated the intention to restrict the size of temples. The external architectonic form of a synagogue was to be as modest as possible. The building could not be taller than churches, therefore synagogues were deprived of towers, and their floor level was usually below the surrounding ground level. However in the eastern territories, in multi-religious and multi-national private towns, limitations imposed by the Church were not so easily visible. Thus synagogues erected in Rzeszow were fairly sizeable and monumental, constituting a significant architectonic landmark in the cityscape.

Over the years the Jewish community in Rzeszow increased and at the beginning of the 19th century encompassed almost 80% of the town's population. In 1818 in Rzeszow, there were 3575 Jews (77.7%) among 4604 inhabitants. The ratio varied considerably, e.g. in the year 1938 among 38 279 inhabitants there were 13 100 Jews (34%)[5].

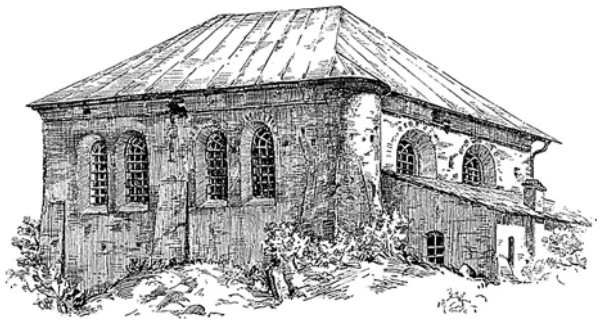
HISTORY OF THE OBJECT

The Old Town Synagogue in Rzeszow, at 4 Bożnicza St., is also known as the "Small Synagogue" or the "Old School". The precise date when the object was erected is not known. It is assumed that the first masonry temple was built in Rzeszow around the year 1610,

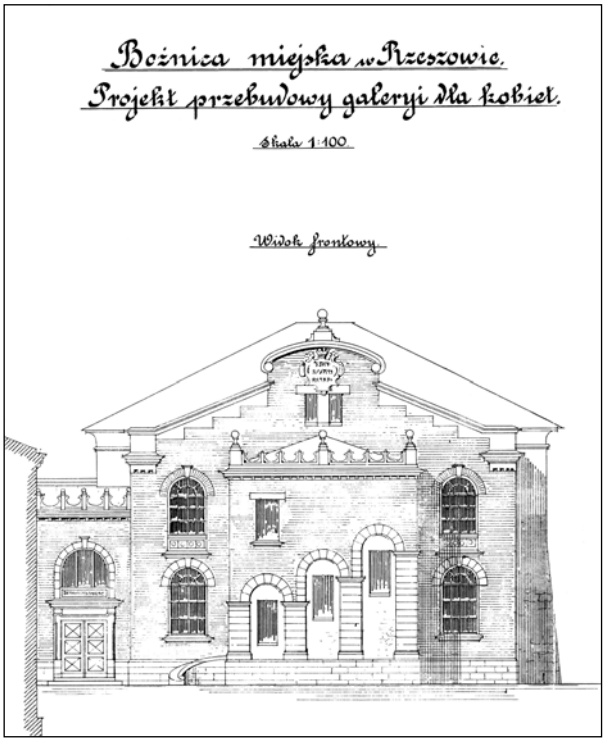
Ryc. 1. Fragment planu perspektywicznego Rzeszowa z 1762 roku, autorstwa Karola Henryka Wiedemanna – najstarszy widok rzeszowskich synagog. Widok na synagogi, dzielnicę żydowską tzw. Nowe Miasto, rzekę Mikoszkę i dwa cmentarze. Plan [w:] Muzeum Okręgowe w Rzeszowie

Fig. 1. Fragment of a perspective plan of Rzeszow from 1762, by Karol Henryk Wiedemann – the oldest view of Rzeszow synagogues. View of synagogues, the Jewish quarter the so called New Town, the Mikoszka River and two cemeteries. Plan [in:] Regional Museum in Rzeszow

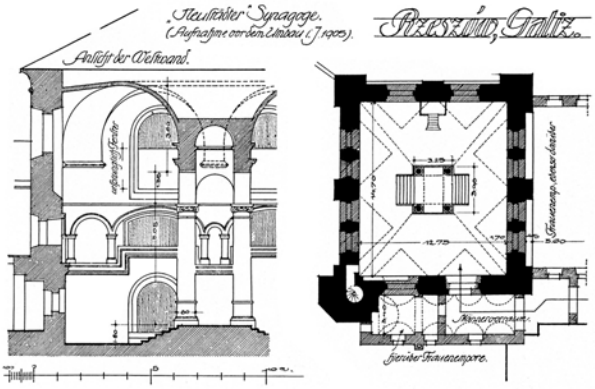
Ryc. 2. Rysunek Władysława Łuszczkiewicza z 1891 roku przedstawiający widok synagogi Staromiejskiej z zewnątrz. Rycina [w:] *Sprawozdanie z wycieczki naukowej odbytej w lecie 1891 roku przez Prof. Władysława Łuszczkiewicza*, zeszyt II, s.176, [w:] *Sprawozdania Komisyi do badania Historyi Sztuki w Polsce*. Tom V, Kraków 1896. W sprawozdaniu podano błędną nazwę określając obiekt jako bożnica nowomiejska w Rzeszowie

Fig. 2. Sketch by Władysław Łuszczkiewicz from 1891 showing the Old Town Synagogue from the outside. Sketch [in:] Report from a scientific excursion made in the summer of 1891 by Prof. Władysław Łuszczkiewicz, *booklet II, p.176, [in:]* Report of the Commission for researching History of Art in Poland. *Volume V, Krakow 1896. In the report a wrong name was given to the object referred to as the New Town temple in Rzeszow*

Ryc. 3. Bożnica miejska w Rzeszowie. Projekt przebudowy „galeryi" dla kobiet. Widok frontowy. Autor: Dionizy Krzyczkowski. Lwów, wrzesień 1905 r. Ryc. [w:] Archiwum Państwowe w Rzeszowie

Fig. 3. City temple in Rzeszow. Project of alterations in the "gallery" for women. Front view. Author: Dionizy Krzyczkowski. Lviv, September 1905. Sketch [in:] State Archive in Rzeszow

Ryc. 4. Rzut i przekrój synagogi Staromiejskiej nazwanej błędnie *Neustadter Synagoge*. Rysunek w publikacji Alfreda Grotte pod nazwą *Deutsche, böhmische und polnische Synagogen typen vom XI. bis Anfang des XIX. Jahrhunderts* wydanej w Berlinie w 1915 r. Rzut przedstawia ówczesną funkcję przybudówek

Fig. 4. Plan and cross-section of the Old Town Synagogue wrongly referred to as Neustadter Synagoge. *Sketch in the publication by Alfred Grotte entitled* Deutsche, böhmische und polnische Synagogen typen vom XI. bis Anfang des XIX. Jahrhunderts *published in Berlin in 1915. Plan presents the then function of annexes.*

siona została na terenie Rzeszowa około 1610 roku, prawdopodobnie na miejscu wcześniejszej, drewnianej synagogi. Była wzmiankowana w źródłach historycznych począwszy od roku 1617. Wybudowana została na obrzeżach Starego Miasta, po zewnętrznej stronie jego ziemno-drewnianych fortyfikacji.

W 1626 roku król Zygmunt III wydał zalecenia dotyczące budowy synagog obronnych, które powinny były być włączane do warownego systemu miasta. Po nałożeniu na Żydów w Rzeszowie w 1627 roku przez Mikołaja Spytka Ligęzę obowiązku obrony miasta synagogę otoczono własnymi wałami, czyniąc ją tym samym rodzajem bastionu w systemie obronnym miasta. Synagoga Staromiejska służyła w sensie militarnym

probably on the site of an earlier wooden synagogue. It was mentioned in historical sources since the year 1617. It was erected on the outskirts of the Old Town, on the outside of its earthwork-timber fortifications.

In the year 1626, King Zygmunt III issued orders concerning the erection of defensive synagogues which ought to have been included in the city fortification sys-

głównie jako punkt gromadzenia się załogi zobowiązanej do obrony miasta oraz miejsce przechowywania broni i amunicji. Niemal identyczna była sytuacja synagog w Lesku, Sieniawie i Łańcucie. Rzeszowski bastion z synagogą, usytuowany w płn.-wsch. narożniku fortyfikacji miejskich, zapewniał osłonę zarówno frontu północnego fortyfikacji (rozciągniętego wzdłuż obecnej ul. Kopernika), jak i odcinka wschodniego z Bramą Wodną, która stąd właśnie była bezpośrednio, skutecznie chroniona. Obrona bastionu oraz pięciu sąsiednich „przęseł" fortyfikacji (według określenia Ligęzy) należała do Żydów, którymi dowodził własny, żydowski hetman. Do obrony bastionu Żydzi posiadali 4 hakownice, mieli obowiązek utrzymywać stale jednego „puszkarza", ponadto każdy Żyd powyżej dziesiątego roku życia musiał posiadać długą rusznicę, kopę ładunków i 3 funty prochu[6].

Według najstarszych źródeł, np. planu perspektywicznego Rzeszowa z 1762 roku autorstwa Karola Henryka Wiedemanna, tuż przy synagodze Staromiejskiej, od strony północnej i zachodniej usytuowany był pierwszy cmentarz związany z najstarszym osadnictwem Żydów w Rzeszowie. Zgodnie z Talmudem grób zmarłego był miejscem nietykalnym, a tym samym i cały cmentarz. Żydowskie cmentarze trwały więc przez wieki nienaruszone.

Według relacji Franciszka Kotuli w lecie 1940 roku Niemcy polecili kahałowi, czyli gminie żydowskiej, zlikwidowanie wału koło starej synagogi, aż do poziomu sąsiedniej ulicy. Podczas tej niwelacji wału dawnego bastionu po zachodniej i północnej stronie synagogi odkryto groby z początku XVI wieku. Najprawdopodobniej to rabinów i ich rodziny grzebano na wałach ziemnych otaczających bożnicę. W miarę wzrostu liczby żydowskich mieszkańców cmentarz musiał być powiększony. W sumie było to około 2 hektarów powierzchni. Obie części cmentarza aż do 1939 roku otoczone były wysokim ceglanym murem. W rzeszowskich radzieckich księgach miejskich (sądy w sprawach cywilnych) zawarto wiele zapisów dotyczących transakcji sprzedaży i kupna ogrodów na poszerzenie cmentarza. Jego ostateczny wymiar to obszar dzisiejszego parku, zwanego w części południowej placem Zwycięstwa, a w północnej sięgającego do ulicy J. Piłsudskiego[7].

Pierwotna synagoga Staromiejska była budowlą na planie prostokąta zbliżonego do kwadratu, wymurowaną z kamieni łamanych, przetykanych cegłą (mury obwodowe grubości około 160 cm), której ściany wzmocniono od zewnątrz oraz w połowie długości przyporami (z wyjątkiem ściany wschodniej). Od zachodu znajdowało się wejście z przedsionkiem i babińcem. W północno-zachodnim narożniku zlokalizowana była cylindryczna wieża z klatką schodową łącząca strych z podziemiami. Bożnice były budowlami orientowanymi, tzn. główną ścianą z Aron ha-kodesz zwróconą na wschód, który uważano za symboliczny kierunek Jerozolimy, choć z położenia Polski wynikało, że powinien to być kierunek prawie południowy.

Według najstarszych zachowanych źródeł ikonograficznych, tj. planu K.H. Wiedemanna z 1762 roku

tem. After Mikołaj Spytko Ligęza imposed the duty of defending the city on the Jews in Rzeszow in 1627, the synagogue was surrounded with its own ramparts, thus turning it into a kind of bastion in the defensive system of the city. In the military sense, the Old Town Synagogue served mainly as a rallying point for the crew bound to defend the city and a storage place for weaponry and ammunition. The situation of synagogues in Lesko, Sieniawa and Łańcut was almost identical. The Rzeszow bastion with the synagogue, situated in the north-east corner of the city fortifications, provided cover for both the northern front of the fortifications (stretched along the present-day Kopernika Street) and the eastern section with the Water Gate that was directly and effectively protected from here. The defense of the bastion and five adjacent "spans" of the fortifications (to use Ligęza's term) was the responsibility of the Jews who were led by their own Jewish hetman. Jews were equipped with 4 harquebuses to defend the bastion, were obliged to constantly keep one"gunner" and, moreover, each Jew over 10 years old had to possess a long blunderbuss, three score cartridges and 3 pounds of gunpowder[6].

According to the oldest sources, i.e. the perspective plan of Rzeszow from 1762 by Karol Henryk Wiedemann, the first cemetery associated with the oldest Jewish settlement in Rzeszow was situated just by the Old Town synagogue, on the north and west side. According to the Talmud a dead person's grave was untouchable, and so was the whole graveyard. Therefore Jewish cemeteries survived inviolate for ages.

According to the account of Franciszek Kotula, in the summer of 1940 Germans ordered the qahal i.e. the Jewish congregation to dismantle the ramparts by the old synagogue to the level of the adjoining street. During the levelling of the ramparts of the former bastion graves from the beginning of the 16th century were discovered on the west and north side of the synagogue. Most probably it was rabbis and their families who used to be buried in the earthen embankments surrounding the temple. With the growing number of Jewish inhabitants the cemetery had to be enlarged; altogether it covered around 2 hectares. Both parts of the cemetery were surrounded by a tall brick wall until the year 1939. The town magistrate records in Rzeszow (civil court cases) include many notes concerning sales and purchases of gardens in order to extend the cemetery. Its ultimate size covered the area of the present-day park whose southern section is called the Zwycięstwa Square while the north section reaches J. Piłsudskiego Street[7].

The original Old Town synagogue was built on the plan of a square-like rectangle, from broken stone interspersed with brick (the surrounding walls were about 160 cm thick), whose walls were strengthened with buttresses on the outside and half-way their length (except the eastern wall). On the west side there was the entrance with the porch and the women's section. A cylindrical tower with a staircase connecting the attic

oraz gwaszu St. Putiatyckiego z około 1840 roku, bryła synagogi Staromiejskiej nakryta była dachem brogowym (dachem czterospadowym w formie piramidy), z niższymi przybudówkami krytymi dachami pulpitowymi. Na planie Wiedemanna przybudówki dwukondygnacyjne zaznaczono od strony północnej i zachodniej, na gwaszu St. Putiatyckiego tylko od strony zachodniej. Nie ma także pewności, czy dach brogowy był pierwotną formą dachu synagogi, bowiem niedługo po wybudowaniu była ona wielokrotnie niszczona. Pierwszego zniszczenia obiektu dokonano podczas najazdu sprzymierzonego ze Szwedami księcia siedmiogrodzkiego Jerzego II Rakoczego (1621–1660), którego wojska połączone z Kozakami w 1657 roku splądrowały miasto, doszczętnie je paląc. Kolejne zniszczenia miały miejsce w czasie najazdu Tatarów w 1672 roku oraz podczas wielkiego pożaru miasta w 1698 roku. Synagoga podlegała więc wtórnym odbudowom.

W XVI i XVII wieku synagogi przykrywano dachami pogrążonymi i wieńczono attykami. Takie rozwiązanie dawało najlepszą ochronę przed pożarem. Natomiast w wieku XVIII zastępowano je dachami łamanymi, piramidalnymi i czterospadowymi, typowymi dla architektury baroku. Można więc domniemywać, że początkowo opisywana synagoga miała attykę i spełniała funkcję obronną (podobnie jak synagoga w Łucku z 1626 roku, w Pińsku z 1640, w Tykocinie i Słonimiu z 1642 oraz w Nowogródku z 1648 i w Żółkwi z 1687), dach brogowy otrzymała dopiero w czasie odbudowy ze zniszczeń. Podobne sugestie odnoszą się również do synagogi Przedmiejskiej we Lwowie z 1624, znanej ze sztychu Haffnera z 1775, której dach powstał podczas odbudowy po wojnach kozackich[8], a która porównywana jest właśnie z synagogą Staromiejską w Rzeszowie jako jej odpowiednik architektoniczny[9].

Główna sala modlitewna miała kształt prostokąta zbliżonego do kwadratu z centralnie usytuowaną bimą. W XVI wieku wśród Żydów zamieszkujących Europę ścierały się różne poglądy na temat umiejscowienia bimy w synagodze. Talmudyści sefardyjscy uważali, że powinna się ona znajdować przy zachodniej ścianie synagogi, natomiast aszkenazyjscy za miejsce najwłaściwsze dla bimy uznawali środek głównej sali modlitewnej. Osiedlający się w Polsce Żydzi byli głównie aszkenazyjczykami z Niemiec i Czech, w mniejszym zaś stopniu byli to Żydzi włoscy, hiszpańscy czy niderlandzcy. W budowanych synagogach stosowali ustaloną już przez Majmonidesa (1136–1204) zasadę sytuowania bimy jako wolno stojącej na środku sali. Zasada ta została potwierdzona przez największy ówczesny autorytet, rektora jeszyby (akademii talmudycznej) krakowskiej Mojżesza Isserlesa Remuha (1510–1572), w jego opublikowanym w 1578 roku komentarzu *Mappa* (*Obrus*) do kodyfikacji przepisów religijnych *Szulchan Aruch* (*Stół Nakryty*) hiszpańskiego rabina Józefa Karo (1488–1575). Wywarła ona zasadniczy wpływ na architekturę synagog polskich XVI–XVIII w. Realizacje koncepcji funkcjonalnej rabina Remuh rozpowszechniły się od przełomu wieków XVI i XVII

with the underground was located in the north-west corner. Jewish temples were oriented buildings, meaning that the main wall with the Aron Kodesh faced the east which was regarded as the symbolic direction of Jerusalem, though the geographical location of Poland would suggest that it should be almost directly south.

According to the oldest preserved iconographic sources i.e. the plan by K.H. Wiedemann from 1762 and the gouache by St. Putiatycki from around 1840, The Old Town synagogue was covered with a square hip roof (a hip roof in the form of a pyramid), with lower extensions covered with pulpit roofs. On Wiedemann's plan the two-storey extensions were marked on the west and north sides, while on the gouache by St. Putiatycki only on the west side. It is also uncertain whether the square hip roof was the original form of the synagogue roof, since soon after it had been built it was repeatedly destroyed. The first time it was destroyed during the raid of the Prince of Transylvania, George II Rakoczi (1621–1660), allied to the Swedish, whose troops joined by Cossacks plundered the town in 1657, and burned it to the ground. More destruction took place during a Tartar raid in 1672 and during the great fire of the town in the year 1698. So the synagogue must have been repeatedly refurbished.

In the 16th and 17th century synagogues were covered with sunken roofs and topped with attics. Such solutions were the best safeguard against fire. However, in the 18th century they were replaced with mansard, pyramid or hip roofs, typical for the Baroque architecture. Thus it can be assumed that initially the described synagogue had an attic and served a defensive function (like the synagogue in Łuck from 1626, in Pińsk from 1640, in Tykocin and Słonim from 1642, in Nowogródek from 1648 and in Żółkiew from 1687), and acquired its square hip roof while it was rebuilt from ruin. Similar suggestions apply to the Przedmiejska Synagogue in Lviv from 1624, known from the sketch by Haffner from 1775, whose roof was added during the reconstruction after the Cossack wars[8], and which is often compared to the Old Town Synagogue in Rzeszow as its architectonic equivalent[9].

The main prayer hall had the shape of a square-like rectangle with the bimah located in its centre. In the 16th century, Jews living in Europe clashed in their views concerning the location of the bimah in the synagogue. The Sephardi Talmudists believed it should be placed by the western wall of the synagogue, while the Ashkenazi considered the centre of the main prayer hall as the most appropriate site for the bimah. Jews settling in Poland were mostly the Ashkenazim from Germany and Bohemia, and Italian, Spanish or Dutch Jews to a lesser extent. Thus in the erected synagogues they applied the principle established by Maimonides (1136–1204) in which the bimah was a free standing object situated in the middle of the room. The principle was confirmed by the greatest authority of the times, the rector of the Krakow yeshiva (a Talmud academy) Moses Isserles Remuh (1510–1572) in his, published

w Małopolsce (synagogi w Tarnowie i Rzeszowie) oraz na terenach sąsiadujących ze sobą ziem Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego (Przemyśl, nieco później Łuck, Pińsk, Słonim, Tykocin, Nowogródek). Były to sale, w których bimę otaczały cztery zgrupowane dookoła niej słupy. Ustawione na podium, połączone górą arkadami w jeden „wydrążony" potężny filar, stanowiły bimę – podporę podtrzymującą sklepienie. Sklepienie złożone było z czterech przecinających się w narożnikach kolebek z lunetami. Spływy sklepień opierały się na niej bezpośrednio lub poprzez potężną nadstawę, pełną lub z prześwitami. Pole nad bimą przykrywano kopułką. W połowie XVII wieku kopułki te niekiedy znacznie obniżano w stosunku do pozostałych pól sklepień i wieńczono negatywami latarni (Pińsk, Słonim, Nowogródek)[10].

Zgodnie z zasadami układu wnętrza ustalonymi przez rabina Mojżesza Isserlesa, zwanego Remuh, główna sala modlitw synagogi Staromiejskiej miała założenie centralne z bimą usytuowaną pośrodku. Bima wyniesiona była na podium, otoczona czterema masywnymi kolumnami o pseudojońskich kapitelach, zespolonymi górą arkadowaniem, z gzymsowaną nadstawą w formie kostki, na której opierały się spływy pięciopolowego sklepienia bez lunet. Ustalone wtedy układy stosowano do końca XVIII wieku, niekiedy nawet jeszcze w wieku XIX. Warto podkreślić, że do czasów II wojny światowej rzeszowska bożnica Staromiejska przetrwała jako jedna z trzech najstarszych bożnic w Polsce (oprócz bożnic w Tarnowie i Przemyślu), prezentujących powyższe założenie z czterema podporami. Wcześniejsze synagogi były budowlami halowymi, z zasady opartymi na rzucie wydłużonego prostokąta, nakrytymi dachami o formach jeszcze gotyckich lub też – pod wpływem włoskim – dachami pogrążonymi, skrytymi za wyniosłymi attykami.

Biorąc pod uwagę rozwiązania przestrzenne w budownictwie synagog można zauważyć, że diaspora nie sprzyjała wytwarzaniu się własnych, specyficznych rozwiązań architektonicznych. Budowniczowie synagog korzystali z form architektury świeckiej, stosowanej w danym miejscu i czasie. Dla Żydów istotne było wnętrze sali, które musiało odpowiadać ich potrzebom religijnym. Do formy zewnętrznej przywiązywali mniejszą wagę.

Pierwszy, szczegółowy opis wnętrza synagogi Staromiejskiej wykonał Władysław Łuszczkiewicz w *Sprawozdaniu z wycieczki naukowej odbytej w lecie 1891 roku*[11]. Zamieszczone w sprawozdaniu rysunki oraz fotografie Edwarda Janusza z lat 1886–1914 świadczą o wyjątkowym bogactwie wystroju wnętrza obiektu. W tekście Łuszczkiewicza czytamy m.in.:

Wnętrza zajmuje jedna wielka sklepiona sala. Jest ona 16.80 m. długa, 15.70 m. szeroka. Sklepienie jest beczkowe z lunetami, rozdziela się w ramiona, które szukają podstawy u czterech kolumn pośrodkiem sali stojących, powiązanych arkadami i dźwigających czworokątną podstawę ogzymsowaną górą. Kostka ta kryje w sobie kopułkę z namalowaną rybą, gryzącą swój ogon, w pośrodku gwiazda i księżyc. Cztery kolumny obejmują wzniesienie dla śpiewaków z baryerką żelazną,

in 1578, commentary *Mappa* (*Tablecloth*) to complement the religious principles *Szulchan Aruch* (*Set Table*) by a Spanish Rabbi Yosef Karo (1488–1575). It had a fundamental impact on the architecture of Polish synagogues in the 16th–18th century. Realisations of Rabbi Remuh's functional concept spread since the turn of the 16th and 17th century in Lesser Poland (synagogues in Tarnow and Rzeszow) and in the neighbouring lands of the Crown and the Grand Duchy of Lithuania (Przemyśl, and slightly later Łuck, Pińsk, Słonim, Tykocin, Nowogródek). They were halls in which the bimah was surrounded by four close-set columns. Set on a dais, their tops joined by means of arcades into one massive "hollowed" pillar, they constituted the bimah – support on which the vault was resting. The vault was made of four przecinających się w narożnikach kolebek z lunetami. The volutes of the vault rested directly on it or via a massive upper section, either full or gapped. The area above the bimah was covered with a small dome. In the mid-17th century those small domes were sometimes placed much lower than the remaining bays of the vault and were topped with negatives of lanterns (Pińsk, Słonim, Nowogródek)[10].

According to the principles of the interior layout established by Rabbi Moses Isserles, known as Remuh, the main prayer hall in the Old Town Synagogue had the central layout with the bimah located in the middle. The bimah was raised on a dais, and surrounded by four massive columns with pseudo-Ionic capitals joined by arcades at the top, with corniced upper section in the form of a cube on which rested the volutes of the five-bay vault without lunettes. The designs established then were applied until the end of the 18th century, and sometimes even in the 19th century. It is worth emphasising, that until the World War II the Old Town temple in Rzeszow had survived as one of the three oldest Jewish temples in Poland (besides the temples in Tarnow and Przemyśl), presenting the above layout with four supports. Earlier synagogues were hall-like buildings, principally based on the plan of an elongated rectangle covered with either still Gothic roofs or, under Italian influences, with sunken roofs hidden behind lofty attics.

Considering the spatial solutions in synagogue building, the diaspora did not encourage creating own, specific architectonic solutions. Synagogue builders employed forms of lay architecture used in a given place at a given time. What mattered for Jews was the hall interior that had to meet their religious requirements. They did not care that much for the external form.

The first detailed description of the interior of the Old Town synagogue was written by Władysław Łuszczkiewicz in the *Report from a scientific excursion made in the summer of 1891*[11]. The drawings and photographs by Edward Janusz from the years 1886–1914, enclosed in the report, bear evidence of the exceptionally lavish interior decoration of the object. In the text by Łuszczkiewicz we can read e.g. that:

Ryc. 5. Zdjęcie fotografa Edwarda Janusza przedstawiające wnętrze synagogi Staromiejskiej. Widok na bimę i Aron ha-kodesz około 1930 roku. Fot. [w:] Galeria Fotografii Miasta Rzeszowa

Fig. 5. Photo by the photographer Edward Janusz depicting the interior of the Old Town Synagogue. View of the bimah and Aron Kodesh, around 1930. Photo [in:] Gallery of Photography of Rzeszow City

Ryc. 6. Fotografia z 1940 roku przedstawiająca synagogę Staromiejską (pierwszy plan) i Nowomiejską oraz mur otaczający cmentarz. Archiwum Państwowe w Rzeszowie

Fig. 6. Photograph from 1940 representing the Old Town (foreground) and the New Town Synagogue and the wall surrounding the cemetery. State Archive in Rzeszow.

ozdobną i schodkami, wiodącymi na platformę. Główny interes artystyczny budzą owe kolumny pośrodkiem dla swych pięknych i oryginalnych kapiteli psudo jonickich z abakusami giętymi koryncki ego stylu i długimi szyjami. Woluty pod 45 o spadają na dół, wiążąc się listkami ze szyją. Trzony mają w połowie swej wysokości pierścienie, bazy są formy attyckiej.

Trzony kolumn zdobiła dekoracja malarska imitująca marmur. Światło do wnętrza przepuszczały półkoliście zamknięte okna usytuowane wysoko w górnej partii murów, po dwa pojedyncze na wschodniej i zachodniej stronie oraz dwie pary podwójnych okien w ścianie północnej i południowej. Synagoga powinna mieć dwanaście okien, tyle bram bowiem miało prowadzić do nieba i tyle bram miała niebiańska Jerozolima. Okna umieszczano wysoko, by wierni widzieli tylko niebo i by nie rozpraszał ich kontakt ze światem zewnętrznym. Istotną rolę grały tu również względy bezpieczeństwa. Synagoga była miejscem schronienia w czasie pogromów i zagrożeń wojennych. Ściany poniżej okien obiegał fryz arkadowy, w którego pola wpisywano święte teksty. Arkady z tekstami modlitw były powszechnym motywem w budowanych w tym czasie bożnicach. Salę modlitw ozdabiała polichromia, elementy sztukatorskie, wyrafi-

Ryc. 7. Fotografia przedstawiająca północno-zachodni narożnik synagogi Staromiejskiej, stan obecny. Fot. M. Główka

Fig. 7. Photograph depicting the north-western corner of the Old Town Synagogue, current state. Photo: M. Główka

The interior is one great vaulted hall. It is 16.80 m long, 15.70 m wide. It has a barrel vault with lunettes, which splits into arms that seek the base at the four columns standing in the middle of the hall, linked by arcades and carrying the quadrangular base corniced at the top. Inside the cube there is a small dome with a painted fish biting its own tail, and a star and the moon in the middle. Four columns surround the dais for singers with an iron, ornamental railing, and stairs leading to the dais. The main artistic interest is aroused by those columns in the middle for their beautiful and original pseudo-Ionic capitals with bent abaci in Corinthian style and long necks. Volutes fall down at 45°, being linked to the neck by leaves. The shafts have rings at half their height; the bases are Attic in form.

The shafts of the columns were painted to imitate marble. The light filtered inside through windows with semi-circular tops, situated high in the upper section of walls, two single ones on the both the east and west side, and two pairs of double windows in the northern and southern wall. The synagogue should have twelve windows, because that was the number of gates leading to heaven as well as the number of gates in celestial Jerusalem. Windows were put high up so that the faithful could see only the sky and were not distracted by contact with the outside world. Safety also played a significant part here. The synagogue served as a shelter during massacres or war ravages. Walls below windows were decorated with an arcade frieze in the panels of which sacred texts were inscribed. Arcades with texts of prayers were common motifs in temples built at that time. The prayer hall was decorated with polychrome, stucco elements, refined metalwork (railing around the bimah and along the stairs leading to the Aron Kodesh) and woodcarving (benches, pulpits, wall panelling).

nowana metaloplastyka (balustrada wokół bimy i wzdłuż schodów prowadzących na Aron ha-kodesz) oraz wyroby snycerskie (ławki, pulpity, boazerie).

Na osi ściany wschodniej możemy zobaczyć drewniany, bogato zdobiony Aron ha-kodesz, tj. szafę ołtarzową, czyli najważniejsze miejsce w synagodze, w której przechowywano rodały – zwoje Tory. Szafa na rodały traktowana była jako substytut Arki Przymierza, przybierała wygląd elewacji, stając się obrazem fasady Świątyni Jerozolimskiej. Szafa ołtarzowa była bezwzględnie najcenniejszym elementem wyposażenia synagogi Staromiejskiej, jaki zachował się do czasów II wojny światowej. Jej forma wykazywała bliską analogię stylistyczną do pochodzącego z tego samego czasu Aron ha-kodesz z bożnicy drewnianej w Wołpie. Była to czterokondygnacyjna szafa ołtarzowa bogato rzeźbiona i dekorowana gęstym plecionkowym ornamentem snycerskim, przypominająca formą wczesnobarokowe ołtarze katolickie[12]. Aron ha-kodesz poprzedzał podest o pięciu lub sześciu stopniach, ponieważ tyle stopni prowadziło do tronu Salomona. Podwyższenie to było otoczone balustradą z bramką. Zgodnie z tradycją drzwi szafy ujmowała para kolumn symbolizujących kolumny salomonowej świątyni. Wnęka Aron ha-kodesz przesłonięta była zdobioną zasłoną zwaną parochet. Jak pisze F. Kotula: *Zasłona w starej synagodze w Rzeszowie, z brokatu, była ozdobiona czaprakiem cesarskim, austriackim, z XVIII wieku, z zielonego aksamitu ze złotym haftem (w czasie okupacji Niemcy wyrzucili zasłonę na śmietnisko).* Nad szafą wisiała lampka ner tamid, czyli wieczne światło. Obok ner tamid stał siedmioramienny świecznik (menora), na pamiątkę świecznika w Świątyni Jerozolimskiej.

Po wielkim pożarze w 1842 roku, który zniszczył niemal całe Nowe Miasto, synagoga poddana została odbudowie i powiększeniu. Przy okazji odbudowy zrezygnowano jednak z odtworzenia pierwotnej formy dachu na rzecz dachu dwuspadowego z kalenicą na osi wschód-zachód. Taki dach oraz przybudówkę od strony zachodniej, nakrytą dachem pulpitowym przedstawia rysunek Władysława Łuszczkiewicza wykonany w trakcie wycieczki naukowej odbytej w lecie 1891 roku. Podczas odbudowy zdecydowano się również na zmianę pokrycia dachu na blaszane, co pozwalało na obniżenie spadku dachu. Prace związane z odbudową sfinansował wówczas w większości kupiec rzeszowski Markus Kanarvogel, który sprowadził do tych prac murarzy i cieśli z Sambora[13].

W latach 1906–1907 synagoga została przebudowana i wówczas nastąpiło kolejne, istotne przekształcenie formy architektonicznej obiektu. Projekt wykonał w 1905 roku lwowski architekt Dionizy Krzyczkowski, a pozwolenia na jego realizację udzielił dr Feliks Kopera, konserwator zabytków sztuki okręgu tarnowsko-rzeszowskiego. W decyzji z 16 października 1905 roku stwierdza on m.in.: *Wobec niemożliwości utrzymania obecnie istniejącej galeryi dla kobiet* (…) *zgadzam się na zburzenie tejże galeryi i zastąpienie jej nową, według planu mi niniejszym przedłożonego*.

Along the eastern wall axis we can see the richly ornamented, wooden Aron Kodesh i.e. an altar closet or the most important place in a synagogue, where the scrolls of the Torah were kept. The closet for scrolls was treated as a substitute of the Ark of the Covenant, and it was given the appearance of the elevation, becoming the image of the facade of the Temple in Jerusalem. The closet was undoubtedly the mist precious element of the Old Town synagogue furnishings that survived until the times of World War II. Its form showed a close stylistic analogy to the Aron Kodesh from the wooden temple in Wołpa, dated back to the same period. It was a four-tier altar closet, beautifully carved and decorated with a dense plaited woodcarving ornament, in its form resembling early-Baroque Catholic altars[12]. The Aron Kodesh was preceded by a dais accessible by five or six steps, since so many steps led to the throne of Solomon. The dais was surrounded by a railing with a gate. According to tradition, the closet door was flanked by a pair of columns symbolizing the columns in the temple of Solomon. The recess with the Aron Kodesh was covered with a decorated curtain called a parochet. According to F. Kotula: *The curtain in the old synagogue in Rzeszow, from brocade, was decorated with the imperial shabraque, Austrian, from the 18th century, from green velvet with golden embroidery (during the occupation Germans dumped the curtain onto the rubbish heap).* Above the closet the ner tamid lamp or eternal light was suspended. Besides the ner tamid stood the seven-lamp candelabrum (menorah) to commemorate the Menorah from the Temple in Jerusalem.

After the great fire in 1842 which destroyed almost the whole New Town, the synagogue was rebuilt and enlarged. However, during the rebuilding it was decided that the roof would not be recreated in its original form, but would be replaced with a gable roof with the ridge along the east-west axis. Such a roof and an extension on the west side covered with a pulpit roof are depicted in the sketch by Władysław Łuszczkiewicz, drawn during the scientific excursion made in the summer of 1891. During the reconstruction it was also decided to replace the roof with metal sheets, which allowed for lessening the roof slope. The work related to the refurbishment was mostly financed by Markus Kanarvogel, a merchant from Rzeszow, who brought masons and carpenters from Sambor to do the job[13].

In the years 1906–07, the synagogue was altered which meant yet another significant transformation in the architectonic form of the object. The project was made by an architect from Lviv Dionizy Krzyczkowski in the year 1905, and permission for its realisation was granted by dr Feliks Kopera, an art monument conservator in the Tarnow-Rzeszow Region. In the decision from October 16, 1905, he stated that: *Faced with the impossibility to maintain the currently existing gallery for women* (…) *I consent to the demolition of the said gallery and replacing it with a new one, according to the plan presented hereby*.

Pozwolenie na budowę władze rzeszowskie wydały 12 lutego 1906 roku. Rok później prace zostały zakończone[14].

Na podstawie zachowanego w Archiwum Państwowym w Rzeszowie projektu możemy odtworzyć ówczesną funkcję przybudówek. W zachowanej do dziś przybudówce, znajdującej się od strony południowej, na parterze mieścił się dolny babiniec oraz klatka schodowa prowadząca na górną i boczną salę modlitewną dla kobiet. W przybudówce zachodniej, wyburzonej w latach 50. XX wieku, pierwotnie na parterze znajdowało się wejście dla mężczyzn, przedsionek i sala zebrań, natomiast na piętrze boczna sala modlitewna dla kobiet.

Ostatecznie w tej formie bożnica przetrwała do czasów II wojny światowej. W publikacji *Rzeszowski alfabet* architekt Władysław Hennig wspomina jeszcze o dwóch autorach projektu przebudowy synagogi Staromiejskiej, którzy są wymieniani w literaturze przedmiotu. Jako autor nadbudowy zachodniego babińca występuje krakowski architekt Zygmunt Hendel (1862–1929), konserwator zabytków obwodu rzeszowsko-tarnowskiego, który w tych latach prowadził na terenie Rzeszowa również inne prace, m.in. inwentaryzował w latach 1895–97 dawny zamek Lubomirskich i opracowywał projekt jego adaptacji na sąd i więzienie oraz prowadził prace konserwatorskie w kościele oo. Bernardynów. Jako autor projektu wymieniany jest również architekt, inżynier ministerialny Franciszek Skowron, nadradca budowlany Namiestnictwa lwowskiego, wykładowca na tamtejszej Politechnice i autor wielu monumentalnych projektów (rzeszowski ratusz, sąd i gmach „Sokoła"). Zarówno Zygmunt Hendel, jak i Franciszek Skowron, ze względu na pełnione funkcje i związki z Rzeszowem w jakimś stopniu prawdopodobnie uczestniczyli w pracach związanych z przebudową synagogi i mogli wprowadzić do projektu korekty. Porównując projekt Dionizego Krzyczkowskiego z 1905 roku i widok finalny przebudowy synagogi, znany z nielicznych, zachowanych zdjęć, widzimy różnice.

W 1918 roku Polska odzyskała niepodległość. Powstała Rzeczpospolita Polska, która, podobnie jak przedrozbiorowa Rzeczpospolita Obojga Narodów, była państwem wielonarodowościowym i wielowyznaniowym. W ówczesnych granicach Polski w 1939 roku, czyli w przededniu wybuchu II wojny światowej, żyło 3,46 miliona Żydów. Stanowili 9,7% ogółu ludności państwa i 27,7% mieszkańców miast. Polska międzywojenna była krajem, w którym znajdowało się najwięcej w Europie zabytków żydowskiej kultury materialnej i duchowej, w tym bożnic. Zaledwie cztery lata 1940–1944 wystarczyły zbrodniarzom hitlerowskim, aby największa wówczas na świecie, po Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, populacja ludności żydowskiej uległa niemal całkowitej zagładzie. II wojna światowa definitywnie zakończyła również wielowiekowy okres istnienia gminy izraelickiej w Rzeszowie. Oprócz eksterminacji ludności, zniszczeniu i celowej dewastacji uległy synagogi, domy modlitwy, trzy cmentarze oraz inne budynki

The building permit was issued by the Rzeszow authorities on February 12, 1906. A year later the work was completed[14].

On the basis of the project preserved in the State Archive in Rzeszow we can recreate the then function of extensions. In the extension preserved till today, situated on the south side, there used to be the lower women section on the ground floor and the staircase leading to the upper and side prayer room for women. The western extension, demolished in the 1950s, originally housed the entrance for men, the vestibule and the meeting room on the ground floor, with the side prayer room for women on the upper floor.

Finally in that form the temple survived until World War II. In his publication *Rzeszow Alphabet* architect Władysław Hennig remembers two more authors that designed the rebuilding of the Old Town synagogue, who are mentioned in the literature of the subject. As the author of the superstructure of the western women's gallery is named an architect from Krakow, Zygmunt Hendel (1862–1929), a monument conservator for the Rzeszow-Tarnow Region, who at that time carried out other work in Rzeszow, e.g. in the years 1895–97 inventoried the former Lubomirski palace and prepared a project of its adaptation into a courthouse and prison, as well as conducted conservation work in the Bernardine Church. Yet another author of the project was another architect, Franciszek Skowron, a Ministry engineer and a government building officer for the Lviv Governorship, a lecturer at the Lviv Polytechnic and author of many monumental projects (Rzeszow town hall, the courthouse and the "Sokoł" building). Both Zygmunt Hendel and Franciszek Skowron, because of their functions and connections with Rzeszow, to some extent might have participated in the work relating to rebuilding the synagogue and could have introduced corrections into the project. Comparing the project by Dionizy Krzyczkowski from 1905 and the final view of the refurbished synagogue known from the few preserved photos we can easily perceive the differences.

In 1918 Poland regained its independence. The Polish Republic was established which, like the Polish--Lithuanian Commonwealth before the partitions, was a multi-national and multi-religion state. Within the territories of Poland in 1939, i.e. on the eve of the outbreak of World War II, there lived 3.46 million Jews. They constituted 9.7% of the whole population of the country and 27.7% of the population living in cities. Interwar Poland was the country where most monuments of Jewish material and spiritual culture, including temples, could be found in Europe. Merely four years 1940–1944 were sufficient for Nazi murderers to almost completely annihilate the second largest Jewish population in the world, after the United States of America. World War II definitely ended the centuries-long existence of the Israelite community in Rzeszow. Besides annihilating the people, synagogues, houses of prayer,

związane z gminą żydowską. Wnętrze synagogi Staromiejskiej zostało doszczętnie zdewastowane i ograbione z wyposażenia. W lecie 1942 roku w bożnicy urządzono skład mebli po wysiedlonych i wywiezionych Żydach[15].

W piśmie Zarządu Miejskiego z 22 maja 1948 roku do Urzędu Wojewódzkiego w Rzeszowie zapisano: *Obok znajduje się starsza synagoga, objętościowo mniejsza. Z wojny wyszła w całości. Żydzi też się nią nie interesowali i odpowiednio nie zabezpieczyli. Kustosz Muzeum Miasta Rzeszowa zwracał się do Komitetu Żydowskiego w Krakowie, aby ten budynek oddano pod opiekę Muzeum, któreby urządziło tam jeden ze swych działów. Muzeum odpowiedzi nie otrzymało, zaś Kustoszowi w prywatnej rozmowie oświadczono: „nie ma Żydów, niech ginie i bożnica". W zimie r. 1946–1947 przez niezabezpieczone otwory weszli złodzieje i wycięli wiązania dachowe, tak, że dach obwisł. Zarząd Miejski kilkakrotnie zwracał na to uwagę ówczesnemu Konserwatorowi Wojewódzkiemu, Kustosz Muzeum odnosił się do Komitetu Żydowskiego. Z obu stron nie było żadnej reakcji. Wreszcie marcowa wichura w r. 1947 zawaliła dach, złamały się wówczas sklepienia. Deszcze, mrozy i słońce i tę budowle szybko zamieniają w ruinę.* (…) *Odnośnie do synagogi staromiejskiej, to ta składa się z dwu części, z trzonu XVI-wiecznego, kamienno-ceglanego z ową basztą, oraz dużej, XIX-wiecznej bezwartościowej przybudówki. Zarząd Miejski proponuje odburzenie przybudówki i odrestaurowanie starego trzonu*[16].

W 1948 roku Centralny Komitet Żydów poprosił Ministerstwo Kultury i Sztuki o przyznanie subwencji w wysokości 1 mln zł na konserwację synagog Staromiejskiej i Nowomiejskiej. Sporządzono szczegółowy opis techniczny budynków wraz z kosztorysem na całkowitą rozbiórkę synagogi Nowomiejskiej oraz na prace zabezpieczające i częściową rozbiórkę synagogi Staromiejskiej.

W 1949 roku, na mocy decyzji ówczesnego wojewody rzeszowskiego, synagoga Staromiejska została przekazana Związkowi Polskich Artystów Plastyków (ZPAP), który zobowiązał się odrestaurować budynek, a także zabezpieczyć znajdującą się w pobliżu synagogę Nowomiejską. Jednakże w 1951 roku, ze względu na niepodjęcie przez ZPAP remontu synagogi, Wojewódzka Rada Narodowa przekazała budynek na rzecz Wojewódzkiego Archiwum Państwowego. W protokole zdawczo-odbiorczym z dnia 1 października 1951 roku, odnośnie do przekazania „małej synagogi" w Rzeszowie Państwowemu Archiwum Wojewódzkiemu w Rzeszowie zapisano: *Zdający oddaje, a przejmujący przejmuje w zarząd i użytkowanie budynek „małej synagogi" w Rzeszowie, składający się z dwóch części, z których pierwszą, zabytkową, tworzy b. sala modlitewna z klatką schodową, zbudowana z kamieni łamanych przetykanych cegłą, drugą część budynku tworzą dobudówki piętrowe, pochodzące z końca XIX w. murowane z cegły. Budynek posiada jedną klatkę schodową, oraz schody żelazne, kręcone. W dobudówkach są stropy Kleina w stanie dobrym. Budynek spalony za czasów okupacji, ze względu na brak dachu, okien, drzwi, podłóg, oraz wypalenia murów jest zniszczony w 70%*[17].

Pierwszy, niezrealizowany projekt przebudowy synagogi Staromiejskiej zatwierdzony w lipcu 1950 roku pod

three cemeteries and other buildings associated with the Jewish community were deliberately damaged and destroyed. The interior of the Old Town synagogue was completely destroyed and stripped of its furnishings. In the summer of 1942, a storehouse for furniture left by displaced and deported Jews was set up in the temple[15].

In the note of the City Council from May 22, 1948, to the Voivodeship Office in Rzeszow it was written: *Nearby is the older synagogue, smaller in volume. It survived the war. The Jews were not interested in it either and did not secure it properly. The Curator of the Museum of the Rzeszow City appealed to the Jewish Committee in Krakow to put the building under the protection of the Museum which would located there one of its departments. The Museum did not receive an answer, but the Curator was told in a private conversation: "there are no Jews, so let the temple perish too". In the winter of 1946–1947, thieves entered through unsecured opening and removed roof trusses so that the roof sagged. The City Council repeatedly drew the attention of the then Voivodeship Conservator to the fact, while the Museum Curator appealed to the Jewish Committee. But there was no reaction on either part. Finally, the gale in March 1947 caused the roof to collapse, as the vaults broke down. Rains, frost and sun are soon turning the building into ruins.* (…) *In reference to the Old Town synagogue, it consists of two parts, the 16th-century core, stone-and-brick with the towner, and a large 19th-century worthless extension. The City Council suggests demolishing the extension and restoring the old core*[16].

In 1948, the Central Jewish Committee asked the Ministry of Art and Culture to grant them a subsidy of 1 million zloty for the conservation of the Old Town and New Town synagogues. A detailed technical description of buildings was prepared with the cost estimate of the complete demolition of New Town synagogue as well as protection work and partial dismantling of the Old Town synagogue.

In 1949, by the decision of the then Voivode of Rzeszow the Old Town synagogue was handed over to the Association of Polish Graphic Artists (ZPA), who promised to restore the building and protect the nearby New Town synagogue. However, in 1951, because ZPA did not undertake the renovation of the synagogue, Voivodeship National Council handed the building over to the Voivodeship State Archive. In the delivery-acceptance protocol from October 1, 1951, concerning the handover of the "small synagogue" in Rzeszow to the Voivodeship State Archive in Rzeszow it was written: *The former user renounces, and the new user accepts the management and use of the "small synagogue" building in Rzeszow, consisting of two parts of which the first, historic one is the former prayer hall with the staircase, built from broken stone interspersed with brick; the other part of the building includes one-storey extensions from the end of the 19th century, built from brick. The building has one stairwell and a spiral, iron staircase. The extensions have steel joists floors in good condition. The building, burnt during the Nazi occupation, because of the missing roof, windows, doors, floors, and burnt out walls is destroyed up to 70%*[17].

względem konserwatorskim i budowlanym opracował arch. Przemysław Szafer, starszy asystent z Politechniki Krakowskiej. Ostatecznie synagoga została odbudowana w latach 1953–1963, z przeznaczeniem na siedzibę Archiwum Państwowego, według projektu wykonanego przez arch. Zofię Cydzikową pracującą w warszawskim oddziale Pracowni Konserwacji Zabytków. Niestety prace projektowe nie zostały poprzedzone badaniami historyczno-architektonicznymi. Projekt odbiegał od stanu budynku, jaki został uwieczniony chociażby na fotografiach przedwojennych. Arch. Zofia Cydzikowa nie odwołała się do pierwotnej formy bożnicy utrwalonej na XVIII- i XIX-wiecznych przekazach ikonograficznych (Wiedemann, Putiatycki), jak również całkowicie odrzuciła formę, w której obiekt przetrwał do czasów II wojny i jaką w dużej mierze zachował do czasów odbudowy. Zlikwidowano dwukondygnacyjną przybudówkę od strony zachodniej (w projekcie arch. Z. Cydzik jest parterowa przybudówka od strony zachodniej, przekryta dachem pulpitowym). Narożną wieżyczkę w północno-zachodnim narożniku podniesiono, zmieniając jej proporcje i przekryto daszkiem stożkowym pokrytym gontem. Przebudowano również przedsionek południowy, nadając mu zupełnie nowy wygląd. Zlikwidowano dach płaski z ozdobną attyką i przekryto trzema odrębnymi dachami trójspadowymi. Wyburzeniu uległo również drugie wejście do synagogi wraz z hallem i schodami zewnętrznymi, przekryte dachem płaskim z ozdobną attyką. Główną bryłę budynku nakryto stromym dachem dwuspadowym z drewnianą dekoracją w szczytach (wykonaną z desek układanych w jodełkę), nawiązującą do wzornictwa podhalańskiego. Od strony wschodniej i zachodniej dolną część dachu przysłonięto dachem pulpitowym. Pośrodku ściany szczytowej wkomponowano małą lukarnę, odeskowaną, zdobioną dekoracyjnym ornamentem wyrzeźbionym w drewnie, przykrytą dwuspadowym daszkiem. Elewacje zwieńczono wydatnym gzymsem. Ściany zachodnią i południową otynkowano. Pozostałe dwie elewacje pozostawiono wykończone kamieniem z niewielką liczbą cegieł rozmieszczonych nierównomiernie. Wnętrze przebudowano i dostosowano do potrzeb archiwum. Budynek główny synagogi został podzielony metalowymi, ażurowymi podestami na cztery kondygnacje, na których mieściły się regały ze zbiorami archiwalnymi. Wysokie poddasze było zaadaptowane na pracownię konserwacji papieru, biura i pomieszczenia gospodarcze. Budynek w znacznej mierze utracił cechy architektury synagogalnej.

W 1959 roku z synagogi usunięto ostatnie ślady polichromii. Do dziś nie zachowało się też nic z jej pierwotnego, autentycznego wyposażenia. W 1977 roku została opracowana szczegółowa inwentaryzacja budynku, a w latach 80. XX wieku wykonano kolejny remont, podczas którego wymieniono pokrycie dachowe z gontu na blachę miedzianą oraz połączono budynek synagogi z sąsiednią kamienicą, w której znajdował się dom rabina.

Już na początku XX wieku rzeszowska synagoga staromiejska znajdowała się pod opieką konserwatorską

The conservation and building aspect of the first, never realised project of rebuilding the Old Town synagogue, approved in July 1950, was prepared by arch. Przemysław Szafer, a senior assistant at the Krakow Polytechnic. Finally, the synagogue was rebuilt in the years 1953–1963 to serve as the seat of the State Archive, according to the design by arch. Zofia Cydzikowa employed in the Warsaw branch of the Monument Conservation Unit. Unfortunately, project work was not preceded by historic-architectonic research. The project diverged from the state of the building which was depicted, for instance, on pre-war photographs. Arch. Zofia Cydzikowa did not refer to the original form of the temple preserved in the 18th – and 19th-century iconography (Wiedemann, Putiatycki), and completely rejected the form in which the object survived until World War II and which it largely maintained until the renovation. The two-storey extension on the west side was removed (in the project by arch. Z. Cydzik there is a ground-floor extension on the west side covered with a pulpit roof). The spire in the north-west corner was raised changing its proportions, and covered with a conical shingled roof. The south vestibule was also transformed and acquired a completely new appearance. The flat roof with a decorative attic was also removed and covered with 3 separate three-hipped roofs. The other entrance to the synagogue with the hall and outer staircase, covered by a flat roof with an ornamental attic was also demolished. The main body of the building was covered with a steep gable roof with a wooden decoration in the gables (made from planks arranged in herringbone pattern), alluding to the Podhale Region design. On the east and west side the bottom section of the roof was covered with a pulpit roof. A small pitch-roof dormer, boarded, decorated with an ornament carved in wood, was integrated in the centre of the gable wall. Elevations were topped with a prominent cornice. The western and southern walls were plastered. The remaining two elevations were left with stone finishing and a few bricks irregularly spaced. The interior was altered and adapted to the needs of an archive. The main building of the synagogue was divided, using openwork metal daises into 4 storeys on which bookcases with archive collections were located. The high attic was converted into a paper-conservation workshop, offices and maintenance rooms. The building largely lost the features of synagogue architecture.

In 1959 last traces of polychrome were removed from the synagogue. No elements of its original, authentic furnishings have been preserved to the present day. In 1977 a detailed inventory of the building was prepared, and during the 1980s another renovation was carried out during which roof covering was changed, shingles were replaced with copper sheets, and the synagogue was linked to the adjacent building where the rabbi's house was located.

Already at the beginning of the 20th century the Old Town synagogue in Rzeszow was under conservator's protection of the former Austrian Governorship, and

dawnego namiestnictwa austriackiego, a w dwudziestoleciu międzywojennym – konserwatora województwa lwowskiego. 25 marca 1987 roku bożnica została wpisana do krajowego rejestru zabytków nieruchomych pod numerem 1157. Obecnym właścicielem budynku jest Gmina Wyznaniowa Żydowska w Krakowie. Dzierżawcą obiektu do końca 2016 roku było Wojewódzkie Archiwum Państwowe, które nie udostępniało wnętrz zwiedzającym. Przy archiwum mieści się również Ośrodek Badań Historii Żydów, zajmujący się gromadzeniem, zabezpieczaniem, przechowywaniem i opracowywaniem materiałów archiwalnych o tematyce żydowskiej. Obecnie budynek synagogi stoi pusty. Na ścianie obiektu znajduje się tablica pamiątkowa, poświęcona pamięci ofiar Holokaustu, z wersetem: „Bym mógł dniem i nocą opłakiwać zabitych, córy mojego ludu" (Jer. 8:23).

7 lipca 2005 roku na rogu ulic Bożniczej i Kopernika, na skwerze sąsiadującym z dawną synagogą, odsłonięto pamiątkowy kamień z tablicą informującą, że był tu kiedyś cmentarz żydowski i że latem 1942 roku gromadzono tu Żydów przed wywiezieniem ich do obozów zagłady. Wyruszyło stąd w swoją ostatnią drogę ponad 20 tys. mieszkańców getta.

during the twenty-year inter-war period – of the Lviv Voivodeship Conservator. On March 25, 1987 the temple was inscribed into the national register of monuments under the number 1157. The current owner of the building is the Jewish Religious Community in Krakow. Until the end of 2016 the leaseholder of the object was the Voivodeship State Archive which did not made the interiors available to visitors. By the Archive there is also the Centre for the Research on the History of Jews that collects, secures, preserves and studies archive materials on the subject of Jews. Currently the synagogue building stands empty. On the wall of the building there is a commemorative plaque, devoted to the memory of the Holocaust victims, with the verse: "To be able to mourn day and night for the fallen, daughters of my people" (Jer. 8:23).

On July 7, 2005, on the corner of Bożnicza and Kopernika Streets, on the square adjoining the former synagogue, a commemorative stone was unveiled with a plaque informing that a Jewish cemetery used to be there once and that in the summer of 1942 Jews were gathered here before they were transported to extermination camps. More than 20 thousand of ghetto inhabitants set out from here on their final journey.

PODSUMOWANIE

Na terenie dawnej Rzeczypospolitej znajdowała się pokaźna liczba synagog. Mimo ogromnych zniszczeń, spowodowanych przez pierwszą wojnę światową, Szymon Zajczyk, badacz sztuki żydowskiej w 1933 roku napisał, że: *Materiał zabytkowy Polski w tej dziedzinie jest w porównaniu z Europą Zachodnią niezwykle obfity i interesujący. Posiada tę zasadniczą właściwość, iż dostarcza nam zespołu nieomal bez luk w czasie. Od późnego średniowiecza do czasów najnowszych możemy w Polsce prześledzić rozwój typu bożnicy. Inaczej w pozostałej Europie, gdzie bóżnice zachowały się tylko z pewnych epok i tylko w pewnych krajach.* Stan ten radykalnie zmieniła II wojna światowa. Zagłada Żydów była również w większości przypadków zagładą synagog. Wiele murowanych bożnic zostało doszczętnie zniszczonych lub pozostały po nich jedynie ruiny. Jeżeli nawet przetrwały ich mury, to wnętrza i wyposażenie uległo całkowitemu zniszczeniu. Te, które zostały po wojnie odbudowane, w znakomitej większości zmieniły swoje przeznaczenie. Dotyczy to także synagogi Staromiejskiej w Rzeszowie, która przebudowana pierwotnie dla potrzeb archiwum, obecnie jest nieużytkowana i popada w ruinę. Wydaje się być dziś samotnym świadkiem przeszłości, zupełnie obcym we współczesnym krajobrazie miasta. Należy jednak pamiętać, że pomimo iż utraciła ona swoją pierwotną funkcję i charakterystyczne detale architektoniczne, nie przestała być świadectwem wielowiekowej obecności Żydów w mieście. Zatem może warto byłoby stworzyć tutaj miejsce spotkań, wystaw i konferencji poświęconych historii, pamięci i kulturze Żydów polskich, jak również innych grup narodowo-religijnych żyjących kiedyś na obszarze dzisiejszego Podkarpacia.

CONCLUSION

In the lands of the former Polish Republic there used to be a significant number of synagogues. Despite terrible damage wrought by World War I, Szymon Zajczyk, a researcher of Jewish art wrote in 1933 that: *Historic material in Poland in this are is extremely plentiful and interesting in comparison with Western Europe. It has that fundamental feature that it offers a set almost without time gaps. Since the late medieval period to the modern times we can trace the development of the temple type in Poland. It is not so in the rest of Europe, where Jewish temples only from certain epochs and only in certain countries have survived.* The situation was radically changed by World War II. Extermination of the Jews in most cases also meant destruction of synagogues. Many masonry temples were completely wiped out or merely ruins were left. Even if their walls survived, their interior and furnishings were completely destroyed. The ones that were rebuilt after the war, to a large extent changed their function. It also concerns the Old Town Synagogue in Rzeszow which, originally refurbished to serve as an archive, is no longer used and is falling into ruin. It seems to be a solitary witness to the past, completely alien to the present-day cityscape. However, it should be remembered that despite the fact it lost its original function and characteristic architectonic details, it has not ceased to be the testimony to centuries-long presence of Jews in the city. Therefore, it might be worthwhile to create here a venue for meetings, exhibitions and conferences devoted to the history, memory and culture of Polish Jews, as well as other national-religious minorities that used to live in the modern-day Podkarpacie Region.

[1] P. Burchard, *Pamiątki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990.
[2] W. Wierzbieniec, *Rzeszów* [w:] *Żydzi w Polsce. Dzieje i kultura. Leksykon*, red. J. Tomaszewski, A. Żarkowski, Warszawa 2001, s. 404–405.
[3] Powszechnie używane słowa w języku polskim odpowiadające pojęciu synagoga to bożnica lub bóżnica.
[4] E. Dawidziak, *Rzeszowskie synagogi – wczoraj i dziś…*, Renowacje i Zabytki, nr 3/2015, s. 163.
[5] W. Bonusiak, *Stosunki demograficzne* [w:] *Dzieje Rzeszowa*, t. III, *Rzeszów w okresie międzywojennym i pod okupacją 1918–1944*, red. F. Kiryk, Rzeszów 2001, s. 95; W. Wierzbieniec, *Żydzi rzeszowscy* [w:] *Encyklopedia Rzeszowa*, red. J. Draus, Rzeszów 2004, s.v., s. 820 i n.
[6] F. Kotula, *Obwarowania Rzeszowa i rozwój przestrzenny miasta w XVII–XVIII wieku* [w:] *Pięć wieków miasta Rzeszowa XIV–XVIII,* red. F. Błoński, Warszawa 1958, s. 210; Akta radzieckie rzeszowskie, poz. 163: Mandat pana miasta Mikołaja Spytka Ligęzy, kasztelana sandomierskiego, w sprawie obrony Rzeszowa z 8 VIII 1627, s. 88.
[7] F. Kotula, *Tamten Rzeszów, czyli wędrówka po zakątkach i historii miasta*, Rzeszów 1985, s. 373–374.
[8] M. Bałaban, *Żydzi lwowscy*, Lwów 1906, s.185.
[9] W. Hennig, *Rzeszowski alfabet*, Rzeszów 2012, s. 479.
[10] M. i K. Piechotkowie, *Krajobraz z menorą*, Wrocław 2008, s. 75–76.
[11] W. Łuszczkiewicz, *Sprawozdanie z wycieczki naukowej odbytej w lecie 1891 r.* [w:] *Sprawozdanie Komisji do badania historii sztuki w Polsce*, t. II, Kraków 1896, s. 173–177.
[12] E. Dawidziak, op. cit., s. 165.
[13] W. Łuszczkiewicz, op. cit., s. 177.
[14] G. Zamoyski, *Stan posiadania i ruch budowlany Żydów w Rzeszowie doby autonomicznej* [w:] *Rozwój przestrzenny miast galicyjskich położonych między Dunajcem a Sanem w okresie autonomii galicyjskiej*, Jasło 2001, s. 445–446; W. Wierzbieniec, *Rzeszowska izraelicka gmina wyznaniowa na początku XX wieku*, Prace Historyczno-Archiwalne, t. II, Rzeszów 1994, s. 47–48.
[15] F. Kotula, *Z dziejów Rzeszowa 1939–1944. Losy rzeszowskich zabytków i pamiątek*, Rzeszów 1947, s. 430.
[16] K. Urban, *Cmentarze żydowskie, synagogi i domy modlitwy w Polsce w latach 1944–1966 (wybór materiałów)*, Kraków 2006, s. 294–295.
[17] Ibidem, s. 299.

Streszczenie

Przedwojenne piękno i bogactwo rzeszowskich synagog znamy niestety już tylko z opisów Alfreda Grottego, Władysława Łuszczkiewicza oraz zdjęć Szymona Zajczyka i Edwarda Janusza.

Po Holokauście, wobec nieobecności Żydów, nieużywane i opuszczone synagogi popadały w ruinę. Mimo to przez wiele lat wciąż były ważnym elementem krajobrazu kulturowego polskich miast. Część z nich została przebudowana, inne otrzymały nowe funkcje, które wiązały się z ich adaptacją, co w wielu przypadkach niekorzystanie wpłynęło na ich wartość kulturową.

Niniejszy artykuł jest pierwszą z dwóch publikacji o historii rzeszowskich synagog i dotyczy synagogi Staromiejskiej. Obiekt ten zlokalizowany jest przy ul. Bożniczej 4 i zwany jest także „małą synagogą" lub „starą szkołą". Dokładna data jego powstania nie jest znana. Przyjmuje się, że pierwsza bożnica murowana na terenie Rzeszowa powstała około 1610 roku. Obecnym właścicielem budynku jest Gmina Wyznaniowa Żydowska w Krakowie, a dzierżawcą obiektu do końca 2016 roku było Wojewódzkie Archiwum Państwowe. Obecnie synagoga Staromiejska jest nieużytkowana.

Abstract

Pre-war beauty and wealth of Rzeszow synagogues are known, unfortunately, only from descriptions of Alfred Grotte, Władysław Łuszczkiewicz and photos of Szymon Zajczyk and Edward Janusz.

After the Holocaust, in view of the absence of Jews, unused and abandoned synagogues were falling into ruin. Nevertheless, for many years they still constituted an important element of the cultural landscape of Polish cities. Some of them have been altered, while others have been adjusted to new functions that involved their adaptation, which in many cases negatively influenced their cultural value.

This article is the first of two publications on the history of Rzeszow synagogues and concerns the Old Town Synagogue. The object is located at 4 Bożnicza St. and is also referred to as the "Small Synagogue" or the "Old School". The exact date of its creation is unknown. It is assumed that the first masonry temple in Rzeszow was erected around 1610. The current owner of the building is the Jewish Religious Community in Krakow, and until the end of 2016 the object leaseholder was the Voivodeship State Archive. Currently the Old Town Synagogue is not used.